

УДК 81'246.2:141 (045)

Мацнева Є.А., викладач

Донецький національний
університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського,
м. Кривий Ріг
e-mail: matsnewa88@ukr.net

UDC 81'246.2:141 (045)

Matsneva Ye.A., Lecturer

Donetsk National University of Economics
and Trade named after Mykhailo
Tugan-Baranovsky, Kryvyi Rih
e-mail: matsnewa88@ukr.net

ГЕРМЕНЕВТИЧНІ АСПЕКТИ БІЛІНГВІЗМУ

Мета. Окреслити предметне поле культурно-герменевтичного підходу до дослідження білінгвізму як соціального явища.

Методи. Мета статті реалізовувалася за допомогою теоретичних методів дослідження: аналізу й синтезу, порівняння, узагальнення, вивчення наукових праць із дослідження білінгвальних відносин як комунікативного механізму реалізації міжкультурного діалогу, механізмів розуміння та інтерпретації.

Результати. Визначено, що герменевтичний аспект білінгвізму пов'язаний перш за все з дослідженням розуміння як функції свідомості. З'ясовано, що серед герменевтичної проблематики білінгвізму головне значення мають питання інтерпретацій, з встановленням їх меж та горизонтів розуміння.

Ключові слова: білінгвізм, герменевтичний аспект дослідження, розуміння як функція свідомості, інтерпретація.

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БИЛИНГВИЗМА

Цель. Очертить предметное поле культурно-герменевтического подхода к исследованию билингвизма как социального явления.

Методы. Цель статьи реализовывалась при помощи теоретических методов исследования: анализа и синтеза, сравнения, обобщения, изучения научных работ по исследованию билингвальных отношений как коммуникативного механизма реализации межкультурного диалога, механизмов понимания и интерпретации.

Результаты. Определено, что герменевтический аспект билингвизма связан прежде всего с исследованием понимания как функции сознания. Выявлено, что среди герменевтической проблематики билингвизма особое значение имеют вопросы интерпретаций, с установлением их границ и горизонтов понимания.

Ключевые слова: билингвизм, герменевтический аспект исследования, понимание как функция сознания, интерпретация.

HERMENEUTICAL ASPECTS OF BILINGUISM

Objective. Outline the subject field of the cultural hermeneutics approach to the study of bilingualism as a social phenomenon

Methods. The article's purpose was realized based on theoretical research methods: analysis and synthesis, comparison, generalization, study of scientific works about the study of

bilingual relations as a communicative mechanism for the realization of intercultural dialogue, mechanisms of understanding and interpretation

Results. It is determined that the hermeneutic aspect of bilingualism is primarily connected with the study of understanding as a function of consciousness. It is revealed that among the hermeneutic problems of bilingualism, the interpretation questions, with the establishment of their boundaries and horizons of understanding

Key words: bilingualism, hermeneutical aspects of bilingualism, understanding as a function of consciousness, interpretation.

Постановка проблеми. Герменевтичний підхід при дослідженні білінгвістичної проблематики має особливе значення. У процесі оволодіння другою мовою в структурі свідомості білінгва відбуваються істотні зміни, пов'язані з необхідністю співіснування двох мовних систем. Виникає взаємодія, іноді інтерференція різних лінгвістичних систем, їх комбінування і співвідношення в плані викладу і розуміння смислового змісту. Відображення дійсності у свідомості, вербалізація однієї і тієї ж думки в принципі можливі на основі різних мовних систем. Але при цьому виникає необхідність порівняльного аналізу понять, їх змісту, обсягу, що дозволяє оцінити ступінь адекватності вираження думки.

Герменевтичні аспекти білінгвізму пов'язані перш за все з дослідженням розуміння як функції свідомості. Білінгвізм створює оригінальну герменевтичну ситуацію, коли мислення людини може підтримуватися не однозначними, а альтернативними поняттями, двох мовних систем. Дослідження білінгвізму в культурно-герменевтичному напрямі тільки розгортаються і, відповідно, потребують подальшого глибокого осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження процесу взаємодії мов та явища міжкультурної комунікації зроблений представниками різних наукових сфер (лінгвістики, антропології, психології, соціології): У. Вайнрах, Б. Гавранек, Е. Сепір, А. Мартіне, Е. Хауген, П.Мюльхауслер, С.Верн, В.Розенцвейг, Е.Холл, Д.Трагер, Ф. Клухон, Ф. Шродбек, Г. Хофстеде, Рон і Сюзан Сколлон та багато інших.

У кінці ХХ століття центром притягання майже всіх філософських течій, які абсолютизують роль мови, стає філософська герменевтика. Ця течія (в межах якої особлива увага приділяється пошукам інтерпретацій, конвенціоналістичній семантиці) представлена Х.-Г. Гадамером, П. Рікером, К.О. Апелем, Е. Бетті, Ю. Хабермасом та іншими філософами. У межах різних наукових дисциплін створена величезна кількість публікацій, але попри таку активність розробки багато питань у теорії білінгвізму потребують подальшого вивчення, зокрема сучасні наукові дослідження проблематики білінгвізму в культурно-герменевтичному аспекті тільки розгортаються.

Метою пропонованої статті є окреслення предметного поля культурно-герменевтичного аспекту в дослідженні білінгвізму.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія мов – постійний, тривалий процес, який обумовлюється потребами й інтересами їх носіїв. Здійснювана у межах культурних контекстів, вона забезпечує передачу культурологічної інформації і установок етичного, естетичного, релігійного характеру, що визначає соціальну цінність мовних взаємодій.

Розглядаючи поняття, способи формування і формулювання думки засобами мови, неважко побачити специфіку, притаманну кожній окремій лінгвістичній системі. Так, у двох мовах і мовній свідомості носіїв кожної з них виявляються явища і факти: подібні, тотожні; характерні для обох мов і мовної свідомості носіїв кожної з них, але не тотожні з точки зору способів і засобів мовного вираження; властиві одній із мов, але відсутні в іншій [1]. Для розуміння дуже істотну роль відіграють багатство мови, архетипи, що історично склалися, каркаси розуміння і поведінки людей.

Експериментальні дані свідчать, що процес розуміння може відбуватися в трьох автономних когнітивних площинах. У першому полі безпосередньо представлені природні умови і соціально-культурні ситуації, в яких існує індивід. У цьому полі, що «є – те й

доведено». В абсолютній більшості випадків довіра до показів органів чуття виправдано, у найвного реалізму є своя емпірична основа. У другому полі розгортається послідовність доказових суджень, тут діє принцип: «що доведено, те і є» і домінує установка на логічне осягнення істини, хоча не все логічно доведене існує насправді. Розуміння в третьому полі аксіологічне, орієнтоване на етичні оцінки подій і вчинків. Саме тут з найбільшою повнотою реалізує свої можливості природна мова, в когнітивному полі доказових суджень історично складається набір формалізованих пізнавальних засобів. У третьому полі працює принцип «що розказано, те й було». Тут перекоонує зв'язна послідовність вчинків і подій, а не силігістична конструкція. Логіка предметного світу тимчасово відступає на задній план

Розуміння пов'язане з продуктивною творчою діяльністю. При цьому воно не обов'язково визначається тезаурусом однієї мовної системи. Розуміння відбувається і тоді, коли ми стикаємося з ситуацією «діалогіки», вирішенням пізнавального завдання у полі взаємодії двох мовних систем. У «монологічній» або «монотеоретичній» [2] ситуації активного розуміння освоєння смислів обмежене однією пізнавальною позицією, яка замикає простір роботи свідомості, суб'єкта пізнавальної діяльності. При зіткненні різних мовних позицій реальна робота зі смислами набуває не тільки більш складного, але і більш ефективного характеру.

Розуміння характеризує відому роботу свідомості, її певний стан, її можливості. За терміном «свідомість» стоїть наявність у суб'єкта певного понятійного апарату, системи категорій якогось ідеального плану засобів, пов'язаних з мотиваційно-сисловою сферою. Очевидно, білінгвальна свідомість має понятійну категоріальну перевагу. Все це становить суб'єктивну реальність, яка відрізняє білінгва і задає коло його можливостей, що проявляється, зокрема, в рівні його розуміння.

Розуміння передбачає «зустріч суб'єктів» (за висловленням Бахтіна), взаємодію реальних можливостей їх свідомості. Розуміння завжди є розумінням кимось чогось, вираженого в «тексті», за яким стоїть хтось – його творець. Включення проблеми розуміння до предмета сучасного рефлексивного дослідження білінгвізму і, відповідно, поняття розуміння до арсеналу понять таких рефлексивних досліджень демонструє усвідомлення тієї принципової обставини, що реальна діяльність білінгва відрізняється від звичайної ситуації, бо здійснюється у взаємодії різних мовних систем, різних мовних свідомостей. Перехід від «монологічного» образу мови до іншого, що передбачає діалогічну взаємодію, дозволяє поглиблювати і конкретизувати розуміння[2].

Розуміння здійснюється гіпотетико-дедуктивним методом. Сенси, які індивід приписує об'єктам розуміння, він черпає зі свого внутрішнього світу – світу індивідуальної свідомості, який створює основу розуміння. Цей світ формується на основі мови й чуттєвих вражень і включає в себе наочні та абстрактні образи, зв'язки між ними, знання, вірування індивіда, його морально-етичні норми. У цей світ, поряд з образами реальних і чуттєво сприйнятих речей, входять уявлення про абстрактні об'єкти. Основою цього індивідуального сислового контексту є мовне відображення реального світу, тому індивідуальні контексти різних людей, які є відображенням одного існуючого світу, повинні бути подібні між собою. У семіотичній концепції О.Л. Нікіфорова детально аналізується зміст, способи оформлення індивідуальних контекстів людей, які по суті являють собою відкриту систему смислів, різноманітно взаємодіючих з дійсністю [3].

Розуміння вищого рівня – це діяльність теоретична, діяльність пов'язування ідей, приведення їх до цілісного, системного вигляду. Але таке розуміння не може виникнути просто з накопичення фактів: воно вимагає перерви, поступовості в цьому процесі, того, що може здатися не виправданим стрибком, якби ми обмежили розгляд тільки одним теоретичним рівнем. Однак теоретичний рівень зовсім не єдиний, на якому відбувається побудова систем і цілісностей [4].

Таким чином, було відзначено, що існують різні способи задання цілісності, які практично вирішують герменевтичний парадокс частини і цілого. Ці напівнесвідомі

шляхи схоплення цілісності виступають як первинні інтерпретації фактів, як вирішення парадоксальності існування горизонтів передрозмірковувань, які весь час відступають все далі і далі по мірі того, як до них наближається людська думка і як вони схоплюються людським досвідом. Парадокс частини і цілого (коли частина не зрозуміла поза цілим, а ціле – поза своїх складових) реально дозволяється при деякому випередженні цілісністю частин і при подальшому добудовуванні частин, фрагментів, фактів на основі вже «витаючої у свідомості» цілісності. Побудова цілісності або розуміння ніколи не відбувається саме собою, автоматично, на основі підсумовування наявного матеріалу, а завжди вимагає відриву від наявного даного. Говорячи про розуміння в цій логіці, мається на увазі деякий досить складний механізм, який «забезпечує одночасно і примислювання-добудовування нових фактів до наявно існуючих, але недостатніх, і роботу приведення до цілісності наявних фактів разом з примисленими-добудованими. Розуміння виступає як ідееспороджувальна здатність розумного людського мислення, яка складається в особливому процесі, пов'язаному з інтуїтивними образними сторонами людської свідомості, людського розуму. Розуміння в його вищих вираженнях виходить з розвиненої єдності власне пізнавального, естетичного та етичного моментів людської діяльності...»[4, с.106-107].

Головним механізмом розуміння, на думку автора, є метафора – перенесення чуттєво-конкретного смислу на інший, у почуттях не даний об'єкт, закріплення такого переносного значення як основного відбувається поступово. Метафоричний перенос лежить в основі первинного розуміння, початкового схоплення цілісності і в основі побудови систем більш високих рівнів. Будучи чуттєвою проекцією аналогії, метафора фіксує кордони дискурсивності і місця «відриву» від розумової раціональності, свідчить про необхідність уяви, фантазії, інтуїції для пізнання.

Джерелом розуміння є смисловий контекст, який являє собою систему взаємопов'язаних смислових одиниць. Це формується в результаті засвоєння індивідом мови, культури, життєвого досвіду. Взаєморозуміння забезпечується перш за все оволодінням іншої мови, відповідних смислових одиниць. Якщо в культурі не склалася категоріальна система, відповідна загальноцивілізаційному типу, то останні будуть сприйматися через неадекватну сітку категорій, що не дозволить розкрити їх істотні характеристики. Адекватна об'єкту категоріальна структура повинна бути вироблена заздалегідь як передумова і умова пізнання і розуміння іншої культури.

Тому знання тільки мови не гарантує розуміння іншої культури. Існує велика кількість літератури, яка описує нерозуміння між представниками культур, що знаходяться на ранніх стадіях розвитку, несприйняття чужинців як людей (описані випадки страшною жорстокості по відношенню до чужинців, наприклад, індіанець може пройти в лісі повз вмираючого чужинця, бо він не сприймає його людиною такою, як він сам; австралійські аборигени взагалі не цікавляться тим, що відбувається поза їх племенем; полінезійські племена не розуміють європейців тощо). На цьому ґрунті відбувалися численні зіткнення з місіонерами. Отже, всі крос-культурні контакти, ситуації діалогу представників різних культур ускладнюються тим, що учасники діалогу розуміють один одного з позицій власних культур.

Унікальність європейської культури на сьогоднішній день – це здатність людини розуміти себе людиною не тільки «регіональною», але і «глобальною». І це можливо тільки при розширенні мовної свідомості, свідомості територіальної і хронологічної.

У герменевтичній традиції свідомість трактується насамперед як те, за допомогою чого «розуміються тексти»: розуміння або нерозуміння досягається, говорячи словами Гадамера, «в медіумі мовності»[5]. При цьому розуміння самої мови ще не є «дійсним розумінням і не включає в себе ніякої інтерпретації – це життєвий процес. Ми розуміємо мову настільки, наскільки ми в ній живемо ... Герменевтична проблема полягає, таким чином, зовсім не в правильному користуванні мовою, але в істинному взаєморозумінні з того чи іншого приводу, що здійснюється в середовищі мови»[5].

Взаєморозуміння має не спонтанний характер, воно розвивається і об'єктивується в діалозі як механізм розуміння і взаємоосягненні, у діалозі здійснюється евристичне «настроювання» взаємодіючих суб'єктів, або, як зазначає Гадамер, «взаємонавчання свідомостей» [5]. У межах діалогу «сама мова є тим, що несе в собі і забезпечує цю спільність світоорієнтацій»[6]. Природно припустити, що результативність діалогу залежить від прийняття його учасниками спільної мовної системи в якості базової для комунікації. Використання різних мов поза їх перекладністю перериває діалог, робить його неможливим, виводячи в ситуацію «несправжнього мовлення» (термін М. Хайдеггера). Однак слід підкреслити, що у герменевтичній традиції мова розглядається, перш за все, як вербальна структура. І зокрема для Гадамера проблема передрозуміння(до- і вербальних основ комунікації) аж ніяк не так важлива, як для Хайдеггера.

«Мовний характер нашого досвіду світу, – зазначає Гадамер, – передує всьому, що ми пізнаємо і висловлюємо як суще, а все те, що є предметом пізнання і висловлюється, завжди вже оточене світовим горизонтом мови» [5, с.520]. Звідси випливає, що всі форми людської життєвої спілки суть форми спілки мовної: «той, хто має мову, має світ»[5, с.524]. При цьому слід особливо підкреслити, що «мати світ», означає, за Гадамером, мати відношення до світу, яке вимагає свободи «ставити перед собою реальне таким, як воно є», тобто «можливість представлення означає одночасно володіння світом і володіння мовою»[5, с. 513].

Мова допомагає людині позначувати світ і таким чином привласнювати його. Мова забезпечує історичне різноманіття, звільняючи людину від «натиску», «диктату» предметного світу. Вона лінгвістично конститує реальність, уводячи людину в численні перспективи світу, даючи можливість вибирати ту чи іншу систему його опису.

Варто нагадати в цьому зв'язку схожу позицію Гумбольдта, який говорив про те, що навколо будь-якої людини його рідна мова описує «коло», яке вона може перервати, тільки вступаючи в інше національно-мовне коло. При цьому ясно, що в такому розумінні корениться протиріччя: мова одночасно конститує досвід і визначає межі змісту (мовного) свідомості. Можна сказати, що в герменевтичній традиції мова займає традиційне місце розуму, а «розуміюча свідомість» виявляється, в кінцевому рахунку, замкненою в колі традиції і мислення інтерпретатора.

Підкреслимо, що з точки зору Гадамера, вплив національної мови може бути скориговано або зовсім знято за допомогою таких чинників:

- 1) завдяки взаємодії з іншими «мовними світами», що дозволяє подолати забобони і кордони колишнього «досвіду світу»;
- 2) за допомогою «герменевтики прояснення свідомості», яке дозволяє зрозуміти, що «мова не тотожна тому, що нею сказано, не збігається з тим, що знайшло в ній слово» [6].

Самі національні мови дають можливість розуміння текстів у межах певної традиції, що має, перш за все, мовне укорінення. Вони забезпечують інтерсуб'єктивність свідомості. Інтерсуб'єктивність має рівневу будову:

- перший рівень пов'язаний з «передрозумінням», з невербальними, довербальними структурами, які забезпечують «перед онтологічну зрозумілість буття». Невербальний рівень розуміння визначається «досвідомою суб'єктивністю», базується на предметній діяльності, на «тілесному апріорі» [7].

- другий рівень пов'язаний з мовою, взятою в її повсякденній, розмовній формі. Мова в цьому випадку «неусувана», але піддається «реконструкції», забезпечуючи «загальну артикуляцію світу».

Мова дана людині як завжди апріорна система в силу її психофізіологічних властивостей. Вона виступає в даному контексті як ментальна структура: тільки за допомогою мови і в мові людина може мислити дійсність як «суще саме по собі» [7]. Мова на цьому рівні виступає як надскладна конвенціональна система, що забезпечує суспільний консенсус, що детермінує соціальність, яка обумовлює ідентичність. Саме

тому мова може забезпечити комунікативну спільність, яка розуміється як «практико-семантичні підстави та норми спілкування в суспільстві»[7].

Засвоюючи в дитинстві норми, правила і особливості комунікації, людина стає членом певної спільноти. І тим самим її «приватна суб'єктивність» перетворюється в інтерсуб'єктивність. Її мовлення («індивідуалізоване мовлення») набуває характеристики зрозумілості і нормативності, вона виявляється спроможною стежити за аргументацією інших людей, розуміти або не розуміти їх, самотійно розгортати відповідну аргументацію.

Мова, забезпечуючи комунікативну спільність, обумовлює норми взаємодії в суспільстві: предметно-практична діяльність в ситуації спілкування – це та основа, апріорна умова, реалізація якої дозволяє дитині засвоювати всю систему значень, існуючих в суспільстві, і предметних, і рольових, і символічних. При цьому особливу роль відіграє те, як людина входить у світ мови і комунікативних норм, і як вони, в свою чергу, взаємодіють з афективно-мотиваційними структурами його психіки.

Входження людини в комунікативну спільність за допомогою мови може здійснюватися по-різному, на різних рівнях: 1) у соціолінгвістичному плані – як взаємодія різномовних соціумів; 2) у психолінгвістичному плані – як індивідуальна двомовність (якоїсь частини мовців); 3) на власне лінгвістичному рівні (як змішування, взаємопроникнення двох самотійних, самодостатніх мовних систем) [8].

Серед герменевтичних проблем білінгвізму особливе значення мають питання інтерпретацій, зі встановленням їх меж і горизонтів розуміння. Інтерпретація відкриває незліченні можливі потенційні світи, кожен із яких може стати дійсним за допомогою «розсіювання ідеї смислами і пошуку пізнавальних орієнтацій в цьому навмисному різноманітті». Дійсність, відображена в мові, проявленість у ній денотата рефлексивно контролюється від мотиваційної точки розсіювання (контекстів) до результативної точки смислової селекції [8].

Інтерпретація в білінгвізмі пов'язана з діалектикою до-знання і по-знання (вибір мови інтерпретації та її первинної мовної основи), з оперування смислами, за допомогою яких людина спостерігає і усвідомлює актуальне лінгвокультурне різноманіття світу. Інтерпретація в білінгвізмі може здійснюватися двома шляхами: інтерпретації ідеї, вираженої в тій чи іншій мові, і веде за собою її нове поіменування; або ідея наділяється негативною цінністю, і тим самим нівелюється її право на існування. Другий шлях пов'язаний з прихованою антитезою, закамфльованою словесною етикою, насадженою під виглядом «справжніх», «правильно прочитаних» смислів чужого мовлення. Саме в цій точці виникає проблема достовірності перекладу: право інтерпретатора мати свободу і відповідальність, які не піддаються критиці, так як білінгв претендує на здатність достовірного використання лінгвокультурних смислів, що належать різним контекстами, але об'єднаних в його свідомості.

Методи білінгвістичної інтерпретації текстів ґрунтуються в основному на «розшаруванні» його реальності, на виокремленні способів існування, відображених у мові, на виявленні контекстів, у яких смисл кодується ніби подвійним кодом, на дешифруванні символів або вільній асоціативно-інтуїтивній діяльності (з виявлення прихованих смислів за допомогою мовної комунікації).

Питанням білінгвістичної інтерпретації, діяльності білінгва-інтерпретатора тощо в подальшому будуть присвячені окремі наукові розвідки.

Висновки. Мова у межах герменевтичного підходу виступає як засіб набуття «досвіду світу». Таким чином, говорячи про культурно-герменевтичні аспекти білінгвізму, слід зазначити, що: 1) мова певним чином впливає на мислення людей і, відповідно, люди, які говорять різними мовами, по-різному класифікують свій досвід і по-різному сприймають світ; 2) смислові значення будь-якого слова обумовлені культурою, з якою пов'язана ця мова, тому будь-яке словесне висловлювання являє собою свого роду «шифр», «код», який може і повинен бути розгаданим у межах даної культури і у

відповідності до правил пов'язаної з нею мови (при цьому інтерференція, яка часто супроводжує білінгвізм, порушує декодування, плутає смисли і породжує некоректні інтерпретації); 3) кожна культура відзначається своєрідністю, яка створюється і обумовлюється мовою даної культури.

Білінгвізм створює оригінальну, нестандартну герменевтичну ситуацію, при якій мислення людини може підтримуватися не однозначними, а альтернативними поняттями двох мовних систем. Герменевтична проблема у білінгвізмі, що обумовлюється необхідністю перекладу з однієї мови на іншу та правильного розуміння «чужої мови», проблема розуміння і тлумачення текстів з давніх часів і дотепер має першочергову важливість. Отже, герменевтичний аспект білінгвізму в першу чергу передбачає дослідження розуміння як функції свідомості та розуміння як інтерпретації.

Список літератури / References

1. Барановская Т.А. Роль языкового сознания при формировании билингвизма / Т.А. Барановская // Опыт преподавания иностранных языков в России: Тезисы докладов. 4.1. – М., 1999, С. 5-6.
Baranovskaya, T.A. (1999). Rol'yazykovogo soznaniya pri formirovanii bilingvizma [The role of language consciousness in the formation of bilingualism]. Opyt prepodavaniya inostrannyh yazykov v Rossii: Tezisy dokladov. 4.1. [Experience of teaching foreign languages in Russia: Theses of reports. 4.1.]. Moscow, pp. 5-6.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
Bahtin, M.M. (1986). Ehstetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow, Iskusstvo Publ., 445p.
3. Никифоров, А.Л. Семантическая концепция понимания / А.Л. Никифоров // Загадки человеческого понимания: Сб.ст. – М.: Политиздат, 1991. – 352 с.
Nikiforov, A.L. (1991). Semanticheskaya koncepciya ponimaniya [Semantic concept of understanding]. Zagadka chelovecheskogo ponimaniya [Riddles of human understanding]. Moscow, Politizdat Publ., 352 p.
4. Автономова Н.С. Метафорика и понимание / Н.С. Автономова // Загадка человеческого понимания Сб.ст. – М., Политиздат, 1991. – 352 с.
Avtonomova, N.S. (1991). Metaforika i ponimanie [Metaphoric and understanding]. Zagadka chelovecheskogo ponimaniya [Riddles of human understanding]. Moscow, Politizdat Publ., 352 p.
5. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики / Г.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, – 704 с.
Gadamer, H.-G. (1988). Istina i metod: Osnovy filos. germenевtiki [Truth and method: Fundamentals of philosophical hermeneutics]. Moscow, Progress Publ., 704 p.
6. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер. – М.: Искусство, 1991. – 368 с.
Gadamer, G.-G. (1991). Aktual'nost' prekrasnogo [The relevance of the beautiful]. Moscow, Iskusstvo Publ., 368 p.
7. Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель. – М.: Логос, 2001. – 339 с.
Apel, K.-O. (2001). Transformaciya filosofii [Transformation of philosophy]. Moscow, Logos Publ., 339 p.
8. Колыхалова О.А. Социокультурные и философские аспекты билингвизма: дис. на соиск. учен. степ. д.филос.н.: Спец. 09.00.11 / Колыхалова О.А.; [Моск. пед. гос. ун-т]. – М.: 1999. – 272 с.
Kolyhalova, O.A. (1999). Sociokul'turnye i filosofskie aspekty bilingvizma: dys. dokt. filos. nauk, Moscow, 272 p. (In Russian).